

Lilia Citko

Białystok

U źródeł leksykografii zachodnioruskiej

Słowa kluczowe: leksykografia, azbukownik, makro- i mikrostruktura słownika

Pierwsze słowniki na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego nosiły użytkowy, głównie dydaktyczny, charakter. Początkowo nie były to źródła autonomiczne – stanowiły spisywane odrębnie zbiory glos w języku ruskim, za pomocą których wyjaśniano niezrozumiałe wyrazy cerkiewnosłowiańskie lub zapożyczenia (głównie z greki i łaciny) występujące w tekstach, najczęściej liturgicznych. Wschodniosłowiańska tradycja spisywania glosariuszy, ruskich *azbukowników* sięga XIII wieku. Najstarszym zachowanym źródłem tego typu jest anonimowy dodatek do rękopisu *Кормчая книга Новгород Великого* z 1282 roku, zawierający objaśnienia do 174 wyrazów pochodzenia greckiego, hebrajskiego i cerkiewnosłowiańskiego, w tym imion biblijnych. W XVI–XVII wieku pojawiły się znacznie obszerniejsze *azbukowniki* z alfabetycznym układem haseł, informacją o pochodzeniu wyrazów, ich tłumaczeniem bądź objaśnieniem. Gromadziły słownictwo z dziedziny historii, geografii, nauk przyrodniczych [*Большой энциклопедический словарь. Языкознание* 1998, 19].

W piśmiennictwie zachodnioruskim tradycję uobjaśnień za pomocą glos zamieszczanych na marginesach bądź bezpośrednio w tekście kontynuowali w swoich dziełach, głównie wydaniach Biblii, m.in. F. Skoryna, W. Ciapiński, S. Połocki [*Беларуская мова* 1994, 294]. Cerkiewszczyzna jako język religii i piśmiennictwa prawosławnych mieszkańców państwa litewskiego, stosunkowo odległy od żywego języka ruskiego, nie była powszechnie rozumiana. W trosce o mniej wykształconego czytelnika umieszczano w wydawanych tekstach Pisma Świętego ekwiwalenty ruskie niektórych wyrazów

cerkiewnosłowiańskich bądź eksplikacje ich znaczenia. Stopniowe doskonalenie zasad opisu materiału sprawiło, że miejsce tych swoistych notatek leksykograficznych zajęły reprezentujące wyższy poziom warsztatowy leksykony.

Jednym z najwcześniejszych leksykonów zachodnioruskich był **Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто**, datowany na I połowę XVI w. Rękopis zabytku został odnaleziony przez archimandrytę Amfilocha w roku 1884 jako dodatek do *Biblii Ostrogskiej* Iwana Fiodorowa i opublikowany zgodnie z XIX-wiecznymi normami ortograficznymi w materiałach *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете* [Беларуская мова 1994, 300]. Autorstwo *Leksisu* nie jest ustalone, przypisuje się je zwykle L. Zizaniemu lub I. Fiodorowowi bądź komuś z jego otoczenia z Akademii w Ostrogu.

Leksis stanowi jedną z pierwszych prób stworzenia słownika przekładowego w językach wschodniosłowiańskich. W rejestrze hasłowym znalazło się 908 wyrazów cerkiewnosłowiańskich i staroruskich (częściowo zapożyczeń z greki, łaciny i innych języków), którym odpowiadają w części przekładowej leksemy starobiałoruskie. Lewa kolumna słownika została zatytułowana przez autora **по словѣ(н)скѣ**, prawa – **просто**. Dobór haseł, ich struktura, zastosowane definicje pozwalają traktować *Leksis* jako etap przejściowy między glosariuszem a obszerniejszym *azbukownikiem*. Znacząca liczba zamieszczonych i objaśnionych nazw własnych może wskazywać, że powstał on jako aneks do konkretnego tekstu, por. **аввакумъ** ‘отець востанія’, **аврамъ** ‘приходень’, **агафонъ** ‘благъ’, **авва** ‘отець’, **андроникъ** ‘мужемъ побѣдитель’, **авмосимъ** ‘безсмертенъ’. Dowodzić tego może również użycie w charakterze wyrazów hasłowych form zależnych gramatycznie, typu **внѣшни(х)** ‘з верхнихъ’, **нетлѣнныхъ** ‘не зопсованныхъ’, **во(з)непщевахъ** ‘зрозумѣлъ’, **негодова** ‘загнѣвался’, **врашаста** ‘боролися’ oraz związków frazeologicznych i kolokacji, por. **во ужасѣ мое(м)** ‘во улякненіи моемъ’, **во удоле плачевне** ‘в долине печла’, **молю тѣа** ‘прошу тѣа’, **ско(т)ны(й) пра(в)** ‘быдлярый обывай’.

Materiał leksykalny został podany w układzie alfabetycznym, sporadycznie alfabetyczno-gniazdowym, por. **замѣ(д)лѣ(х)**, **закоснѣ(х)** ‘омешкалемъ’, **ко(р)мил(ъ)це**, **ко(р)ма** ‘весло кораблево’. W funkcji wyrazów hasłowych występują różne części mowy, nie zawsze jednak w swoich podstawowych formach, jak to ma miejsce we współczesnych zapisach leksykograficznych. Hasła rzeczownikowe mają na ogół postać Mian. l.p., np. **блюдо** ‘миса’, **врачь** ‘лѣкаръ, докторъ’, **градъ** ‘мѣсто’, **источник** ‘крыница’, czasem Mian. l.mn. (nawet, jeśli nie są to rzeczowniki *plurale tantum*): **догматы** ‘науки’, **ски(м)ни** ‘лвенята’, **щеса** ‘очи’. Nieraz formy l.p. i mn. jednego rzeczownika tworzą odrębne hasła, por. **вина** ‘причина’ i **вины** ‘причины’.

Dużym zróżnicowaniem form gramatycznych odznaczają się hasła czasownikowe. W tej roli najczęściej występuje 1.os. 1.p. czasu teraźniejszego, por. **вложу** ‘*слова пофалю*’, **возвещаю** ‘*повѣдаю*’, **небрегү** ‘*недбаю*’, **прилагаю** ‘*прикладаю*’, **хүлю** ‘*ганю*’, chociaż możliwe jest również użycie formy 2.os. 1.p., por. **владѣши** ‘*обладаеши*’, **вѣси** ‘*вѣдаеши*’ oraz 3. os. 1.p., np. **возвещаеть** ‘*ознаймуеть*’. Część hasel tworzą czasowniki w różnych formach czasów przeszłych: aorystu 1. os. 1.p., np. **во(з)непщевахү** ‘*зрозумѣлъ*’, 3. os. 1.p., np. **негодова** ‘*загнѣвался*’, 3. os. 1.mn., np. **брашася** ‘*боролися*’, **востүжиша** ‘*зафрасовали*’ oraz imperfectum 2–3 os. 1.p., por. **клицаше** ‘*тужаше*’. Sporadycznie wyrazem hasłowym jest forma trybu rozkazującego 2. os. 1.p., np. **блюди** ‘*стерези*’ lub 3. os. 1.p., por. **да взыщеть** ‘*шукаеть*’ i 1.mn., np. **да потрѣва(т)ста** ‘*да вьмажутся*’.

Mniej licznie poświadczone zostały w słowniku przymiotniki mające zwykle formę Mian. 1.p. rodzaju męskiego odmiany rzeczownikowej, np. **бү(и)** ‘*дурный*’, **дра(х)лъ** ‘*смутенъ*’, **прүгль** ‘*силенъ*’, **хриавль** ‘*стальный и мощный*’, **чү(ж)дъ** ‘*чужий*’, **шүмен** ‘*пьянъ, або похмеленъ*’, **юнгъ** ‘*молодъ*’, sporadycznie zaimkowej: **тү(ж)ди(й)** ‘*чужий*’. Marginalnie jako wyrazy hasłowe wystąpiły przymiotniki w formie przypadków zależnych, np. **вгѣшни(х)** ‘*з верхнихъ*’, **нетлѣнных** ‘*не зопсованныхъ*’, w tym – w stopniu najwyższym, por. **превыспрени(х)** ‘*превышнихъ*’.

W roli hasel przysłówkowych, obok właściwych przysłówków, por. **древле** ‘*перве*’, **изащно** ‘*выбо(р)но, изрядно*’, **истова** ‘*истинно, правдиве*’, **впасно** ‘*осторожно*’, **прямо** ‘*противу*’, **тщетно** ‘*порожне*’, **үне** ‘*лешей*’, **чүвъствено** ‘*видомо*’, odnotować należy wyrażenia przyimkowe typu: **внача(т)це** ‘*вначале, на початку*’, **во та(й)ни** ‘*во скрытости*’, **во времѣ вно** ‘*оного часу*’.

Inne hasła reprezentowane są mniej licznie, w tym: zaimki, np. **ки(й)** ‘*который*’, **ко(ж)до** ‘*кожный*’, **сице** ‘*тако*’, przyimki, np. **дѣльма** ‘*для*’, **вкрѣ(с)ть** ‘*около*’.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że status odrębnych hasel mają dość często związki frazeologiczne i kolokacje, por. **гдѣ воцарися** ‘*господь царствуетъ*’, **запа(д) со(л)нца** ‘*заходъ солнца*’, **во үжасе мое(м)** ‘*во улякнении моемъ*’, **во үдоле плачевне** ‘*в долине пекла*’, **во языце(х)** ‘*в народъ*’, **внү(т)рѣ града** ‘*в мѣсте*’, **молю тѣа** ‘*прошу тѣя*’, **ско(т)ны(й) пра(в)** ‘*быдлѣный обычай*’, **сосү(д) скүде(л)ничъ** ‘*начине гончарское*’.

Dominującym sposobem objaśniania wyrazów w analizowanym słowniku są definicje synonimiczne: z jednym ekwiwalentem, por. **агнець** ‘*баранокъ*’, **брашно** ‘*покормъ*’, **вѣтрила** ‘*парусы*’, **волхүвѣ** ‘*ворожебитъ*’, **вопню** ‘*волаю*’, **кровь** ‘*домъ*’, **пе(р)стѣ** ‘*палець*’, **пища** ‘*потрава*’, **халүга** ‘*улица*’, **шлѣмъ** ‘*прилбица*’, rzadziej z dwoma odpowiednikami, np. **адъ** ‘*пекло*,

тма', месня 'христось, помазанець', крамола 'ненависть или брань', пира 'торба або сумка'. Pojawiają się również rozbudowane definicje liczące kilka synonimów oddzielonych przecinkami lub spójnikami równorzędności: страсть 'похоть злая или вада или утрапене или распустная роскошь'.

Innym typem objaśnień, rzadziej stosowanym przez autora słownika, są definicje realnoznaczeniowe, por. геена 'огненная мука', десница 'правая рука', кознь 'скрытое а зрадливое ошукане', мощи 'кости святыхъ', прекословие 'противное слово', сүпрү(ж)ница 'жена шлюбная'. Nielicznie reprezentowane są definicje mieszane – realnoznaczeniowo-synonimiczne o zmiennej kolejności komponentów. Zwykle pierwszym składnikiem definicji jest synonim, po którym następuje realne objaśnienie leksemu, np. садникъ 'возница, або человекъ на коню', спүдъ 'корецъ альбо ньякая коробка', хүдо(ж)никъ 'ремесленникъ, въ писме мастеръ', чащъ 'гуца, ляс густой'. Wyjątkowo definicja realnoznaczeniowa poprzedza synonim, por: нырище 'съ пьску домокъ, ямка' bądź komponent zestawienia opozycyjnego typu: качество 'каковъ есть: чернъ, бѣль'. Z rzadka można również dostrzec próby budowania definicji o charakterze encyklopedycznym lub etymologicznym, por. анагры 'оселы або кони дикие', висекстъ 'отъ штукъ или отъ годинъ збиранный день'.

Ważnym etapem w rozwoju leksykografii starobiałoruskiej stał się *Лексис Сирѣчь Реченіа, Вькратыцѣ събран(ъ)ны. И із слово(н)скаго языка, напросты(й) Рѣский Діалле(к)тъ Истол(ъ)кованы А,З.*¹ autorstwa L. Zizaniego, jednego z pierwszych gramatyków i leksykografów starobiałoruskich, znanego pedagoga, działacza oświatowego, nauczyciela szkół brackich we Lwowie, Brześciu, Wilnie, Kijowie [*Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя* 2005, 656]. *Leksis* stanowił swego rodzaju uzupełnienie podręcznika-elementarza *Azbuki (Наука ку читаню и розуменю писма словенского)*, wydanego drukiem w roku 1596 w Wilnie [*Беларуская мова* 1994, 301]. Zizanij sięgnął w nim do doświadczeń autorów najstarszych glosariuszy, m.in. liczącego 350 leksemów słowniczka zamieszczonego w rękopisach nowgorodskich (*Кормчая книга Новгорода Великого* z 1282 r. i 1431 r.) oraz *Leksykonu greckiego* Swidasa² wydanego w r. 1499 w Mediolanie [*Батвінник* 2003, 55]. Głównym celem tego dydaktycznego w swoim założeniu przedsięwzięcia było stworzenie przekładowego słownika cerkiewnosłowiańsko-białoruskiego dla uczniów szkół brackich [*Яскевич* 2001, 37]. Słownikarz zawarł w nim 1061

¹ Na temat pisowni zabytku por. artykuł А. Грэсь [2010].

² Jak podaje Батвінник [2003, 55], egzemplarz *Leksykonu* Swidasa z notatkami Zizaniego na marginesach znajduje się w bibliotece Uniwersytetu w Irkucku.

hasel cerkiewnosłowiańskich objaśnionych za pomocą ponad dwóch tysięcy wyrazów należących do *prostej mowy*. Jako erudowany filolog wykorzystał w części objaśniającej słownika liczne źródła filozoficzne, historyczne i teologiczne, m.in. pisma Arystotelesa, Marcina Bielskiego, Jana Damasceńskiego, Jana Złotoustego, cytaty z Pisma Świętego.

W zakresie makrostruktury słownika zwraca uwagę dążenie autora do alfabetyczno-gniazdowego rozmieszczenia hasel. Nosi ono jednak osobliwy charakter. Derywaty, głównie rzeczowniki odczasownikowe oraz formacje o charakterze okazjonalnym lub potencjalnym, umieszczane są zawsze alfabetycznie i linearnie poza artykułem hasłowym, por. **ОБЛИЧАЮ** ‘*объявляю, упоминаю*’, **ОБЛИ(Ч)НИ(К)** ‘*который упоминае(т)*’; **ВРА(Ч)** ‘*лѣка(р), докторъ*’, **ВРАЧЮ** ‘*лѣчу*’, **ВРАЧЕВАНІЕ** ‘*лѣка(р)ство, лѣчѣ(н)е*’, **ВРАЧЕСТВО** ‘*лѣка(р)ство, докто(р)ство*’, **ВРА(Ч)БѦ** ‘*лѣчѣнье*’, **ВРАЧѢНИЦА** ‘*до(м) где лѣча(т) и ты(ж) аптыка*’. Pojawiają się również przykłady hasel odsyłaczowych, w których po zdefiniowaniu znaczenia wyrazu następuje dodatkowe odesłanie do innego hasła za pomocą parakwalifikatora: **ТОЕ(Ж) ЗНАЧИ(Т) ШТО И**, por. **ГА(Ж)ДЕНІЕ** ‘*злорече(н)е, поган(ъ)бенъе тое(ж) значи(т) што и хуленіе*’. Homonimom leksykalnym przypisane są odrębne hasła, co dowodzi zarówno kunsztu warsztatowego leksykografa, jak też poziomu jego świadomości lingwistycznej, por. **ДУХЪ** ‘*ветръ*’, **ДУХЪ** ‘*а(нге)лъ*’, **ДУ(Х)** ‘*дыхание*’, **Д(У)ХЪ** ‘*д(у)ша*’, **ДУ(Х) С(ВЯ)ТЫ(Й)** ‘*б(о)гъ исти(н)ны(й)*’.

O mikrostrukturze analizowanego źródła, tj. wewnętrznej strukturze artykułu hasłowego, decyduje w stopniu znaczącym jego użytkowy, przede wszystkim dydaktyczny, charakter [por. Nowowiejski 2011, 31]. Nie bez znaczenia jednak pozostają kształtujące się stopniowo zwyczaje leksykograficzne w zakresie słowników przekładowych. Z tego względu najczęściej stosowanym przez L. Zizaniego sposobem objaśniania wyrazów są definicje synonimiczne, chociaż nie stroni on również od definicji realnoznaczeniowych i mieszanych, łączących opis z synonimią.

Definiowanie synonimiczne nosi zróżnicowany charakter. Odpowiednikiem hasła cerkiewnosłowiańskiego może być jeden wyraz, np. **ВРА(Г)** ‘*во-рогъ*’, **ВЫА** ‘*шыя*’, **ДЕВЕЛЬ** ‘*грубы(й)*’, **ЗАКЛЮЧАЮ** ‘*замыкаю*’, **НЕПРИКОСНОВѢНЫ(Й)** ‘*недо(т)кненьй*’, **ПОНѢЖЕ** ‘*понева(ж)*’ lub kilka leksemów oddzielonych przecinkami, np. **БЛАГОЧЕСТІЕ** ‘*богобойность, побожность, набожен(ъ)ство*’, **ВЕЩАЮ** ‘*поведаю, говору, голошу*’ bądź spójnikami równorzędności (*albo, tyż*), por. **А(НГЕ)ЛЪ** ‘*вестни(к) albo поведа(ч)*’, **МѦЛ(Ъ)ВА** ‘*гомонъ, з(к) ѿ мовы лю(д)скои, окри(к) и ты(ж) трвога*’, **МОЩИ** ‘*цила, моць неякая, и ты(ж) тела с(вя)ты(х) называю(т)ся*’.

Dość często w szeregu synonimów obok samodzielnych semantycznie jednostek Zizanij umieszcza różne połączenia wyrazowe, por. **БЛАЖУ** ‘*хваляю*,

щастя кому признаваю', **ЗАКАМЯНЕНЬНЫЙ** 'жестокосе(р)ды(й), закамняне-лого се(р)дца'.

Chętnie posługuje się L. Zizaniј również definicjami realnoznaczeniowymi, stosując je w sytuacjach braku bądź niezajomości białoruskiego ekwiwalentu i zastępując go szczegółowym opisem desygnatu, por. **ЗЕЛЕНИЧНЕ** 'естъ дерево, которое лете и зиме зелено, подо(б)ное листье мае(т) зелью, на которо(м) че(р)нице ягоды росту(т)', **ЗЕФІРЬ** 'ветрѣ вдя(ч)ны(й), от полу(д)ня веючий'. Równie często występują definicje mieszane, w których poza objaśnieniem realnoznaczeniowym hasła podawane są jego białoruskie odpowiedniki, np. **ОСКО(Р)ДЪ** 'клепец(ъ) сокира, которою муляре каме(н)е отесуютъ', **ЕПАРН(С)ТРИ(С)** 'яча(н)це, судина до че(р)паня albo налива(н)я, на жита(л)тѣ кага(н)ця з бeлого железа'.

Szczególną uwagę zwrócić należy na rozbudowane definicje realnoznaczeniowe i mieszane, w których słownikarz z właściwą mu erudycją prezentuje, bogate w szczegóły encyklopedyczne i etnograficzne, opisy desygnatów. Por. przykłady: **ИССО(П)Ъ** 'е(с) зе(л)е которое жидове вмочуючи в(ъ) к(ъ)ро(в) покро(н)левалися, и очищалися', **МІ(Р)ТА**, **МИ(Р)СИНА** 'дерево естѣ, ве в(ъ)лоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны сущѣ и ти(с)ну(т) з ни(х) вино', **ОНОКЕ(Н)ТЃ(В)РЬ** 'зве(р) неякі(с), от головы якѣ чл(ове)кѣ, а от но(г) якѣ осе(л), по слове(н)ску китоврасѣ', **НЕЛСЫ(Т)** 'по грецку пелека(н) пта(х) естѣ в(ъ) еги(п)те, подо(б)ны(й) бусюлови, который в пустыни ра(д) мешкати, которому змїи вѣрогую(т), и дети его уме(р)щвляють, а о(н) прилетевши клюе(т)ся в пе(р)си свои и кро(в)и спущае(т) на ни(х), и та(к) оживають. Аристоте(л) мови(т) в книга(х) где о живо(т)ны(х) пишет, трой ро(д) пелекан(ъ)ский, единый высоко, другии сере(д)не, третій ни(з)ко летаютъ'.

Można spotkać również próby etymologizowania leksyki cerkiewnosłowiańskiej, jak w przykładach: **АЛ(Ъ)ЛИЛУЇА** 'хвала б[ог]у. Гер(ъ)ма(н) патриа(р)хѣ в толковании літу(р)гїи с[вя]тои мовитѣ. ал(ъ)лилуїа, приходи(т) б[ог]ѣ, хвалите и въспева(й)те живаго б[ог]а. еврейски(м) бо языко(м) естѣ аль, иде(т), явися, аиль, б[ог]ѣ. а уїя, хвалите въспева(й)те', **СИНДОНЪ** 'с тон(ъ)кого поло(т)на простирало albo ра(н)ту(х). для того та(к) на(з)вано же напе(р)ве(й) в месте Сидоне почато тое робити', **КАФОЛІКЪ** 'по грецку, събо(р)ны(й), по латине уверьсали(с)...'

Z przedstawionych uwag wynika, że *Leksis* L. Zizaniego reprezentuje znacznie wyższy poziom warsztatowy niż dotychczasowe prace słowni- karstwa wschodniosłowiańskiego. Zizaniemu mogły być znane również wy-

dawnictwa leksykografii polskiej, która w wieku XVI szczyła się takimi osiągnięciami³, jak np. *Lexicon latino-polonicum* J. Maćczyńskiego (wydany w Królewcu w 1564 r.). Wpływ języka polskiego widoczny jest w warstwie leksykalnej słownika: *безецностъ, довтепный, драпежъца, дзвье(н)къ, кроль, пліотка, похлебъца, вон(т)пленье, встremeжліво(с)(ть)*. Jak wynika z badań historyków białoruszczyzny [Булыка 1980, 256], skutkiem postępującej w wieku XVI infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego był wzrost liczby polonizmów, które stanowiły największą grupę wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego (przed latynizmami i germanizmami). Nasilanie się wpływów polskich po ważnych wydarzeniach politycznych (unia krewska 1385, unia lubelska 1569), zacieśniających związek ustrojowy, a w konsekwencji również kulturalny państwa litewskiego z Koroną, było wyrazem wzrostu rangi polszczyzny w Księstwie Litewskim [por. Citko 2010, 11–22].

Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że do przekładowej części słownika autor wprowadza słownictwo ruskie należące do różnych rejestrów stylistycznych. Swoją liczną reprezentację znalazła tu leksyka z kręgu terminologii:

- a) religijnej, np. *á(нгє)ль* ‘*вестни(к) албо поведа(ч)*’, *вєз(ть)мóл(ть)вникъ* ‘*erimita*’, *фи(й)миж(н)* ‘*кадило*’, *закóн(ть)ни(к)*, ‘*чер(ть)нецъ*’, *трѣвни(к)* ‘*же(р)то(в)ни(к), офєро(в)никъ*’;
- b) zawodowej (głównie nazwy zawodów), np. *вра(ч)* ‘*лѣка(р), докторъ*’, *дрєводѣлѧ* ‘*тєслѧ*’, *домостроїтель* ‘*шафаръ*’, *скюдѣ(л)никъ* ‘*го(н)ча(р)*’, *хранитє(л)* ‘*сторо(ж), кустосъ*’;
- c) botanicznej, por. *воствóлнє* ‘*зельє єсть, базановець*’, *смóква* ‘*фижга*’, *смóкóвница* ‘*дєрєво фіжгове*’, *трóскость* ‘*посполите всѧкую траву мудрѣце называю(т), а иног(д)ы выкладає(т)ся подоро(ж)ни(к), язъичо(к) ба(б)жа*’.

Nie stroni Zizanij również od używania słownictwa potocznego, por. *лалѣтє(л)* ‘*брєха(ч)*’, *лѣстєць* ‘*волоцюга...*’, *іóро(д)* ‘*дуре(н) глупы(й)*’.

Do dzieła L. Zizaniego nawiązał znany leksykograf i drukarz Pamba Berynda, który w roku 1627⁴ wydał w Kijowie *Леѣиконъ славєнорусскій и именъ тлѣкованіє*. Wykorzystując w pełni pracę swojego poprzednika i uzupełniając ją odsyłaczami do *Biblii Ostrogskiej*, synonimami oraz własnym materiałem leksykalnym, Berynda stworzył dwuczęściowy słownik liczący około

³ Zarys historii leksykografii polskiej znaleźć można w pracy P. Źmigrodzkiego [2005, 125–151].

⁴ Drugie wydanie *Leksykonu*, ze znacznymi zmianami, ukazało się po śmierci Beryndy, w Kuteinie w pobliżu Orszy na Białorusi w roku 1653.

ośmiu tysięcy haseł. Część pierwsza zawiera tłumaczenie wyrazów cerkiewnosłowiańskich występujących w tekstach liturgicznych, druga natomiast poświęcona jest znanym z Pisma Świętego nazwom własnym osobowym i miejscowym, objaśnionym za pomocą cerkiewszczyzny nasyczonej w znacznym stopniu elementami żywego języka. Analizujący osobliwości graficzne oraz fonetyczne zabytku W. Witkowski [1963, 1964] lokalizuje jego język na terytorium ukraińskich gwar południowo-zachodnich (dokładniej nadszańskich, gdzie zogniskowana jest największa liczba cech wokalicznych i konsonantycznych leksykonu)⁵.

Na bazie znakomitego dzieła leksykografii ukraińskiej niemal sto lat później – 18 stycznia 1722 r. – opublikowano w bazylikańskiej oficynie wydawniczej w Supraślu skromniejszy objętościowo **Лєґиконъ Сирѣчь Словесникъ Славенскій имѣющъ в себѣ слова первѣ Славенскіа азбѣчныхъ посемже Полскіа**. Trzy kolejne wznowienia *Leksykonu cerkiewnosłowiańsko-polskiego* ukazały się w latach 1751, 1756 i 1804 w drukarni w Poczajowie [Лабунцев, Щавинская 1995, 29]. Słownik wydano jako pomoc dydaktyczną niezbędną w nauce języka cerkiewnosłowiańskiego dla kleru unickiego. Zawiera on około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich z objaśnieniami polskimi, zaczerpniętymi z *Leksykonu* P. Beryndy. Anonimowy autor z Supraśla wykorzystał większość wyrazów hasłowych z pierwowzoru, wprowadzając na miejsce objaśnień drukowanych cyrylicą ich odpowiedniki polskie zapisane łacinką. Objasniająca część słownika może stanowić interesujące źródło badań nad polszczyzną kresową XVII/XVIII w. Oprócz archaizmów, regionalizmów, *Leksykon* utrwalił bowiem sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczyzny nasyczonej cechami gwarowymi ukraińskimi bądź białoruskimi. Część pożyczek ruskich znana była badaczom polszczyzny kresowej jedynie z tekstów późniejszych, głównie XIX w., por. *brozna* ‘bruzda’, *czerha* ‘szereg, kolej’, *kruk* ‘hak’, *otruta* ‘trucizna’, *skowroda* ‘patelnia’, *świściołka* ‘flet’, *tłokno* ‘owsianka’, *źniec* ‘źniwiarz’⁶.

Analiza fonetyczna części cerkiewnosłowiańskiej zabytku⁷ dowodzi, że jego język dość regularnie zaświadcza południowosłowiańską realizację wielu cech, jak: kontynuanty grup **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* mające postać niepełnogłosowych połączeń przestawkowych (por. **крава, мразъ, гласъ, древанъ**)

⁵ Słownikowi Beryndy poświęca się tu niewiele uwagi, gdyż posiada on stosunkowo obszerną bibliografię. Oprócz prac W. Witkowskiego są to monografie i studia autorów ukraińskich, rosyjskich, polskich, o których wspomina W. Nimczuk [1961] we wstępie do fototypicznego wydania *Leksykonu*.

⁶ Części objaśniającej (polskiej) słownika poświęcił artykuł W. Witkowski [1992, 209–213].

⁷ Wyniki tej analizy zawarte zostały w artykule L. Citko [2011, 241–251].

oraz nagłosowych *ort-, *olt- (растѣть ‘lichwa’, ладіа), refleksacja połączeń *tj, *dj, *kt’, *gt’ w postaci št’ (w ruskim zapisie šč), žd (np. свѣща, межда, нощеваю), kontynuanty nagłosowych *je-, *ju- (np. єдинѣ, юнець). Wzorzec ruski dominuje natomiast w refleksach prsł. sonantów między spółgłoskami *trt, *tlt, *tr’t, *tl’t (por. скорбяю, перстѣ, столпѣ), zachodnioruski (białoruski) charakter nosi również dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich č’, š’, ž’ (por. жрець, ковачѣ) oraz r’ (np. ўрыцаніе, пастырѣ).

Ogląd *Leksykonu* supraskiego z perspektywy leksykograficznej, m.in. doboru słownictwa, budowy artykułu hasłowego, zastosowanych rodzajów definicji znaczeniowych, dowodzi, że jego redaktor nie stawiał sobie za cel kopiowania pierwowzoru ukraińskiego, lecz starał się wyzyskany materiał objaśniać, modyfikować, selekcjonować z dużą świadomością metodologiczną warsztatu. Widoczne jest to zarówno w zakresie niektórych elementów makro-, jak i mikrostruktury *Leksykonu*. Zgodnie z przyjętą praktyką leksykograficzną w obu słownikach zastosowano alfabetyczny układ haseł, odstępstwa od tej zasady w postaci łączenia w jednym artykule hasłowym synonimów (typu вѣниматель, вѣнѣшителѣ ‘sluchacz pilny’) należą w *Leksykonie* supraskim do rzadkości. Dobór haseł w obrębie poszczególnych liter nie zawsze jest identyczny w obu źródłach. Słownikarz z Supraśla nie zamieszcza części wyrazów hasłowych występujących u Beryndy. Rezygnacja dotyczy w głównej mierze tworzonych regularnie form gramatycznych, np. przysłówków odprzymiotnikowych (por. hasło вѣднѣ u Beryndy i jego brak w *Leksykonie* supraskim przy ograniczeniu się do zamieszczenia jako wyrazu hasłowego jedynie przymiotnika вѣденѣ) oraz związków frazeologicznych stanowiących odrębne hasła w słowniku ukraińskim, por. врю брадѣ ‘gołę brode’ (osobnym hasłem w *Leksykonie* jest jedynie врю ‘gołę’).

Stosunkowo prosta, zwykle mniej rozbudowana niż w słowniku Beryndy, jest struktura hasłowa *Leksykonu*. Zasadniczym sposobem objaśniania wyrazu pod względem znaczeniowym w zabytku supraskim jest podanie odpowiednika/odpowiedników w języku polskim. Zazwyczaj jest to jeden wyraz, np. алыч ‘łakne’, багорѣ ‘purpura’, наблидаю ‘názieram’, навадникѣ ‘zwádca’, причастіе ‘ucześnictwo’, сковрада ‘skowroda’ lub dwa leksemy polskie, por. крамола ‘rozruch, bunt’, рабѣ ‘niewolnik, sluga’, радѣніе ‘czulość, dbałość’, слава ‘chwála, cześć’. Jednak zdarzają się również definicje zawierające trzy, cztery lub więcej wyrazów, które służą wydobyciu różnych odcieni znaczeniowych hasła, por. порокѣ ‘podeyrzenie, nágána, przymowka’, пазвлю ‘ránie, laię, fukam’, радникѣ ‘spráwca, opráwca, siepacz, kát’, уснованіе ‘femelion, fundament, grunt, początek, założenie’.

Inne typy definicji, jak realnoznaczeniowe, zakresowe, występują sporadycznie, por. **пирителъ** ‘ten, który sprząwa bankiet’, **пльска** ‘łuszczynka, z ktorej wypadnie orzech’, **червеница** ‘choroba’.

W efekcie zabiegów mających na celu przede wszystkim uproszczenie struktury hasła, rezygnację z rozbudowywania definicji znaczeniowych, eliminowania obecnych w słowniku Beryndy wyrazów zapisywanych gdzie indziej alfabetem greckim lub zapożyczeń przytaczanych alfabetem cyrylicy, redaktor z Supraśla uczynił swój słownik bardziej czytelnym i przejrzystym.

* * *

Omówione wyżej (z oczywistych względów w sposób rekonesansowy) pierwsze leksykony zachodnioruskie, podobnie jak wydawane równolegle gramatyki, są przejawem zainicjowanej przez szkoły brackie Wielkiego Księstwa Litewskiego tradycji opracowań normatywno-leksykograficznych języka cerkiewnosłowiańskiego⁸. Chociaż zasadniczym przedmiotem uwagi autorów tych prac była cerkiewszczyzna, to rolę metajęzyka zarówno w przypadku słowników, jak i gramatyk, pełniła *prosta mowa* (wyjątkowo polszczyzna w najpóźniejszym słowniku supraskim). Jej stan – w planie leksykalnym, fonetycznym, słotwórczym – nie stanowiący przedmiotu analizy w niniejszym artykule, bez wątpienia wart jest wszechstronnego odrębnego opisu. Nie mniej ważne powinno być spojrzenie na omawiane leksykony jako źródła do historii słownictwa zachodnioruskiego. Dotychczasowe krótkie wzmianki w kompendiach historycznojęzykowych lub prace o charakterze przyczynkarskim są dalece niewystarczające; słowniki te zasługują na gruntowne studia tak historyków leksykografii wschodniosłowiańskiej, jak i badaczy dziejów ruszczyzny, w pewnym zakresie również polszczyzny. Dokumentując bowiem etapy ewolucji leksykografii ruskiej, stanowią jednocześnie odzwierciedlenie stanu języków zachodnioruskich i ich kontaktów z polszczyzną.

Literatura

Citko L., 2010, *O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok, s. 11–22.

⁸ Por. na ten temat artykuł L. Citko [2012].

- Citko L., 2011, *O cerkiewszczyźnie **Leksykonu** supraskiego z 1722 r.*, „Slavia Orientalis”, Rocznik LX, nr 2, s. 241–251.
- Citko L., 2012, *O **Leksykonie** supraskim (1722) w kontekście zachodnioruskich opracowań normatywno-leksykograficznych*, [w:] *Księga Jubileuszowa dedykowana B. Walczakowi*, Poznań (w druku).
- Nowowiejski B., 2011, *Niemiecko-polski słownik Mrongowiusza. Źródło do historii polskiej leksyki i leksykografii*, Białystok.
- Witkowski W., 1963, *Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 5, Kraków.
- Witkowski W., 1964, *Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 7, Kraków.
- Witkowski W., 1992, *O polszczyźnie bazylikańskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 209–213.
- Żmigrodzki P., 2005, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.
- Батвіннік М., 2003, *Азбука на ўсе часы*, Мінск.
- Беларуская мова. Энцыклапедыя*, 1994, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск.
- Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, 1998, под ред. В. Н. Ярцевой, Москва.
- Булыка А., *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск 1980.
- Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, 2005, т. 1, галоўны рэд. Г. П. Пашкоў, Мінск.
- Грэсь А., 2010, „*Лексіс*” *Лаўрэнція Зізанія – аналіз графічнай сістэмы і спосабу перакладу слоў*, „Białorutenistyka Białostocka”, t. 2, s. 209–219.
- История книжной культуры Подляшья. Супрасльскі церковнославянско-польскі словарь 1722 г.*, 1995, сост. Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Шавинская, Мінск.
- Німчук В. В., 1961, *Памво Беринда и його “Лексіконъ словеноросскій и имень тлѣкованіе”*, [w:] *Лексикон словеноросский Памви Беринди*, Київ, с. V–XXXVII.
- Яскевіч А. А., 2001, *Старабеларускія граматыкі: да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасасці*, Мінск.

AT THE ROOTS OF WEST RUTHENIAN LEXICOGRAPHY

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the oldest sources of West Ruthenian lexicography written in the 16th–17th and the 18th centuries, such as *Лексіс с тлѣкованіемъ словенскихъ мовъ просто* (anonymous from the first half of the 16th cen-

ture), *Лексис Сирѣчь Реченїѧ* (L. Zizaniј, Vilno, in 1596), *Лезїконъ славенорусскїи и имень тлѣкованїе* (P. Berynda, Kiev, in 1627) as well as *Лезїконъ Сирѣчь Словесникъ Славенскїи* (Supraśl, in 1722). The dictionaries, which were of usable and instructive nature, manifested the tradition of normative-lexicographic studies of Old Church Slavonic language initiated by fraternity schools in the Grand Duchy of Lithuania. The analysis of macro- and microstructure of the dictionaries renders it possible to observe gradual evolution of their authors' lexicographic workshop.

Lilia Citko e-mail: lcit@poczta.onet.pl